

ПОЕТИЧНИЙ СВІТ ВІДЧУТТІВ ЮРІЯ КЛЕНА

У статті розглянуто семантичні поля на позначення відчуттів запаху, дотику і смаку в ліричному поетичному мовленні Юрія Клена.

The semantic fields of smell's, touching's and taste's sensation in the lyrical and poetical speech of J. Klen are reviewed in the article.

Розвиток української літературної мови нерозривно пов'язаний із мовотворчістю письменників (точніше зумовлений нею), що історично підставно мають право зватися мовними особистостями, розбудовниками мови як вияву духовної культури нації. До таких мовних особистостей належить і Юрій Клен. Ідіостиль письменника є яскравим свідченням еволюції української мови особливо в аспекті розкриття її інтелектуального потенціалу. Дослідження мовотворчості Юрія Клена дає можливість простежити за вершинами розвитку мови вплині часу й у перспективах ще не реалізованих можливостей. Ідіостиль митця розглядатимемо з позицій приналежності його до інтелектуального стилю (за Л. Шевченко), тобто такого, що «зорієнтований на суб'єктивно новий, нестандартний мовно-естетичний пошук, відкритість новаціям, несподіваний, часом парадоксальний спосіб постановки і вирішення художньо-естетичних завдань»¹. Відомо, що ідіостилістичний аналіз передбачає розгляд взаємозв'язку мови індивіда, духовної та матеріальної культури народу, менталітету нації, народної творчості в проекції на здобутки загальносвітової культури. З цього погляду мовотворчість Юрія Клена є особливою, зважаючи на біографічні відомості, котрі ми не розглядатимемо детально, адже послуговуватимемося критерієм *рівня загальної культури* (термін І. Белзи), адже він є «надійною передумовою для компетентного дослідника, що звільняє його від пошуків записів, нотаток, маргіналій та інших матеріалів на підтвердження знайомства того чи іншого майстра з будь-яким діячем чи явищем історії чи художньої культури»², тобто дає змогу зосередитися на мовних явищах – репрезентантах віддзеркаленням загальної культури.

Вивчення цих явищ забезпечує нас від вишукування, поєднання, констатування й компіляції різноманітних фактів із біографії митця, що утверджують його інтелектуальність, виявлену в мовотворчості. Дослідження ідіостилю Юрія Клена в усіх окремих аспектах і в цілісній єдності процес складний, і на сьогодні не можна вважати його навіть в основному завершеним.

Ідіостиль письменника не може бути описаний без урахування того, що відображення вербальними засобами сприйнятого органами чуття посідає в мовотворчості значне місце (це виявляється і кількісно, і якісно). Саме можливість сприймати світ в усьому різноманітті виділяє людину з поміж інших живих істот. Дотик, нюх, зір, слух, смак надають нам унікальну можливість справді жити. Їх відображення в авторському художньому тексті є тими «постійними, організуючими, цементуючими елементами ... носіями єдності в численних творах поета, елементами, що накладають на ці твори відбиток поетичної особистості ... ці елементи вносять цілісність в індивідуальну міфологію поета»³.

Важливість для самого Юрія Клена можливості сприймати світ усіма органами чуття розуміємо, прочитавши поезію «Немовлятко» із циклу «Коло життєве», у якій є такі рядки: *«Всі почуття завили враз, мов звірі, / Накинулись на мене Дотик, Нюх, / І шматували мозок Зрок і Слух. / Мене на часті рвали всі чотири, / І тільки Смак, з яким я жив у мирі, / Мене за рученьку, мов добрий друг, / Вів у життя, як на широкий луг...»*⁴.

У цій статті розглянемо семантичні поля на позначення відчуттів *дотику, запаху* та *смаку*, одразу зазначивши, що вони є не надто численними, проте цікавим з погляду добору й використання автором саме в поетичному ліричному тексті асоціативно-виражальних номінацій. Аналіз проводимо за поезіями зі збірки «Каравели», яка, на наш погляд, є репрезентативною з погляду відображення авторського світобачення та рівня творчої майстерності.

До семантичного поля на позначення **відчуття запаху** відносимо такі компоненти: *задушливий, запашний, пахоці, розбещений, вогкий, пряний, дикий, пахучий, гіркий, п'яний, затхло-теплявий, смердючий, сморід, млосний, розпачливий, чумний, запах перших квітів, запах прив'ялого листя*.

Значна частина авторських одоративних асоціацій пов'язана з відтворенням запахів лісу, полів, окремих рослин, що допомагає

сприймати читачеві текст більш рельєфно, чуттєво: «Я полюбив вітри гарячі / І дикі пахощі з полів»⁵ (58); «Листом прив'ялим пахне ранок, / І на березах жовта мідь»⁶ (56); «Цей рік був – як осінній ліс, / Де ледве пахне шавлія / І небо дивиться крізь прозолоть беріз»⁷ (59); «Дерев тих розбецений пах, / Сп'яняючи, вже обвіває їм лиця»⁸ (35); «Дикий посвист рознзуданих воль, / Вогкий запах лози у болоті...»⁹ (46); «Запахло вже навогченим корінням, / Грибами й листями прив'ялими / У лісі...»¹⁰ (66); «Дивлюсь у вікна. Темний ліс, / Торкнутий подихом весняним, / Зелені пагони підніс. / І знову вітром полум'яним, / Проїнятим подихом степів, мені у вуха свище квітень»¹¹ (90); «Вже сніг у полі споловів, / І став гіркішим дух полинний...»¹² (65). Як можемо бачити, у поета запахи є не лише відтворенням безпосередніх відчуттів, а й своєрідними експресемами: дикі пахощі з полів, розбецений пах дерев сп'яняє.

Достатньо великою є підгрупа, пов'язана із негативними відчуттями, переважно пов'язаними зі смертю, трагедією буття: «Немов важкий і мертвий гад, / Стискало груди їм повітря / Тісних, задушливих кімнат...»¹³; «О млосний, розпачливий дух / Розжарених за день акацій! / Колись тут розстрілював Лавіс, / І вили вітри завірюх»¹⁴; «Дух його затхло-теплявий / Вже на порозі / Млосно-ласкаво / Обвіє, / Сплине на вії...»¹⁵; «Як в Авраамове лоно, / Прийме в смердючі вагони, / Вутлі, розбиті, / Лиштвами шиїті...»¹⁶; «І догниває покинутий труп / Велетня-бронтозавра, / Що від Кури до Печори, / Від Йокогами до Гавра / Смородом сповнив простори...»¹⁷; «І духом чумних лілій, / Що зжерті пістряком, / Пашиє простір спліснілий / Порослий бур'яном»¹⁸; «Але в летаргії знесилля, / Вбираючи пахучий гній, / Ще солодко снувати пасмо мрій / І згадувати давнішнє свавілля»¹⁹. Привертає увагу останній з наведених контекстів, вибудований на складній антитезі, в основі якої протиставлення одоративних та смакових відчуттів, конкретизоване оксимороном: пахучий гній – солодко снувати пасмо мрій.

Відчуття запаху в поезії Юрія Клена передається за допомогою і конкретних власне одоративних назв, й узагальнено, через лексеми запашний, пахучий, як от: «І в літні ночі, темні й запашині...»²⁰; «Деся сонним лотосом дрімав Єгипет / І дихав пахощами у вікно.»²¹; «Ловити дальній дим дозвілля / І пряні пахощі отар»²²; «Уже вином налились дні серпневі, / І яблука достигли запашині...»²³; «І що нам дні тривожні та жагучі, / І ночі запашині, і

млосний спів...»²⁴; «Здери березову кору / І серце нею дбайливо закутай. / Хай на дворі гуде вітрами лютий, / Воно ж муркоче: «Ще не вмру!» / Сповите в цей пахучий саван...»²⁵. Особливу увагу привертає останній з наведених контекстів зі складними метафоричними асоціаціями: березова кора - пахучий саван для серця.

Семантичне поле на позначення **відчуття смаку** складається з таких компонентів: солодкий, солоний, гіркий, гіркота, вогкий, терпкий, п'яний.

Найчисельнішими є слововживання на відтворення солодкого смаку, що прикметно, не завжди з позитивною семантикою: «Туга солодша нам від меду»²⁶; «Дим вечірнього багаття, / Із дула солодкий мед...»²⁷; «Коли, солодким соком грон / Упоєний у тиші мирній, / Поринеш ти в осінній сон, / Як поле, ліс і сад вечірній»²⁸; «Я тут під аркою смакую / Солодке яблучне вино»²⁹; «Потужний поклик знов долине, / І не врятують степ і бір: / Воно тебе затагне й кине / У свій солодкий, п'яний вир»³⁰; «Але в летаргії знесилля, / Вбираючи пахучий гній, / Ще солодко снувати пасмо мрій / І згадувати давніше свавілля»³¹; «Ні! Тільки потай по ночах / В галуззі рідної кислиці / З солодким жахом у серцях / Підстерігали ми жар-птицю»³². Спостерігаємо, що солодкими в авторській уяві є не лише те, що традиційно має відповідні смакові якості (мед, сік, вино), а й – туга, вир, жах, що свідчить не про безпосереднє відтворення сприйнятого органами чуття, а творче глибоко асоціативно-метаформне переосмислення й відображення світу.

Сприйняття солоного, гіркого, терпкого смаку в авторській уяві пов'язане і з власне смаковими відчуттями, і опосередковано, з перенесенням цих відчуттів на інші явища: «І роздimalи шпарко груди / Вітри солоні, що гуляли в снастях»³³; «Прийми поцілунок – / Полин терпкий»³⁴; «Бо, врівноваживши все, премудрий закон обертає, / Тугу дочасну, терпку в радість безсмертну в віках»³⁵; «Хай всюди присмак гіркоти, / Та моря прагну я, як вікінг.»³⁶; «Вже сніп у полі споловів, / І став гіркішим дух полинний...»³⁷.

До семантичного поля на позначення смакових відчуттів на підставі контекстуального аналізу вважаємо за можливе віднести й лексеми п'яний, п'янючий, п'яний, що є експресемами, в основі яких складне поєднання різновекторних чуттєвих асоціацій: «Майбутні дні, мов виноградні грона, / До рук твоїх крізь дим, крізь чад і жар / Схиляють важко свій п'яний тягар»³⁸; «Несуть мене і дощ, і вітер

щастя. Мої пісні – зими **п'янючий дар**»³⁹; «Вітай незнану долю, як сестру, й / Вдихай у себе волі вихор **п'яний**»⁴⁰.

Цікавими є авторські метафори, вибудовані на зіставленні/протиставленні смакових відчуттів відтворених асоціативно, зокрема: «*І ось вино, що з рідних гір, – / Вже не вино, а жовч і оцет*»⁴¹ (смак солодкий вина, а саме таке смакове відчуття ми вже бачили в текстах Юрія Клена, – *гірка жовч та кислий оцет*), або: «*Ні! Тільки потай по ночах / В галуззі рідної **кислиці** / З **солодким** жахом у серцях / Підстерігали ми жар-птицю*»⁴².

Семантичне поле на позначення **відчуття дотику** кількісно найменше: *теплий, тепло, м'який, шершавий, холодний, холодити, холод, прохолодь, гарячий*.

Домінантним є словопозначення відчуття тепла: прикметник *теплий* та іменник *тепло* (6 слововживань): «*Згадалися тих двоє близнюків, / Що кожен з них прийдешию велич днів / Плекав і грів у **теплий** вовчій шкурі...*»⁴³; «*Ні, зерна із садка душі твоєї / Ти пронеси крізь бурю і вогонь / У **тихому теплі** твоїх долонь, / Щоб знов колись хтось викохав лілеї*»⁴⁴; «*В **ніжнім теплі** твої долонь*»⁴⁵; «*І **теплий** мох вдягає пні коряві*»⁴⁶; «*Ночуй в садку, у **теплім** курені...*»⁴⁷; «*Пухнатих рукавичок **теплий** дотик*»⁴⁸; «*Коли **гріси** між своїх долонь. З землі піднявши, жолудь випадковий...*»⁴⁹. Як бачимо, в наведених контекстах йдеться про ніжні, приємні асоціації спричинені відчуттям тепла. Привертає увагу повторюваність в авторському мовленні асоціації тепла із дотиком долонь, рук: *ніжне тепло долонь, тихе тепло долонь, теплий дотик рукавичок пухнатих*. До цієї підгрупи відносимо й контекст, у якому стрижневим є слово *гріти*, що також пов'язане із теплом долонь. Спостерігаємо уточнення, чуттєву конкретизацію у кожному випадку: *ніжний, теплий, пухнатий*.

Асоціації із відчуттям гарячого в поетичному тексті Юрія Клена переважають в метафоричних контекстах, в яких вони переважно і є основою метафори: «*В жіночих **гарячих** руках / Вже тане мечів їх гартована криця*»⁵⁰; «*Я полюбив вітри **гарячі** / І дикі пахоці з полів*»⁵¹.

Сприйняття відчуття холоду, прохолоди в авторській уяві асоціюється з не комфортністю, пересторогою, відчуттям небезпеки: «*В дірки подертотого шмаття / Голубом лащить **холод***»⁵²; «*Вечірня **прохолодь** мені у серце віє*»⁵³; «*Б'ють дзигарі дванадцятую годину, / І*

подушка обличчя **холодить**»⁵⁴; «Лиш інколи крізь мій сонет / Немов війне **холодний** подув хуги»⁵⁵.

Одиничними є слововживання для передачі інших дотикових відчуттів, зокрема: «Закутай лампу шовковим папером, / Лягай на **м'яких** килимах...»⁵⁶; «Вже сонце інесм **шершавих** голок / Неначе мохом поросло...»⁵⁷.

Вважаємо за доцільне акцентувати на наявності синестезії (співвідносність відчуттів) в поетичному мовленні Юрія Клена, звісно в межах аналізованого матеріалу. Сутність цього явища полягає в збудженні відчуттів неадекватними подразниками. У відомій праці О. Потебні «Мисль и язык» значна увага приділена чуттєвому сприйняттю, мові відчуттів і мові думок⁵⁸. Зокрема наголошено на нероздільності п'ятим людських відчуттів та їх взаємодії: «У слов'янських мовах, як і в багатьох інших, цілком звичними є зближення сприйняття зору, дотику і смаку, зору і слуху. Ми говоримо про пекучі смаки, різкі звуки; в народних піснях зустрічаються порівняння світла і голосного, ясного звуку»⁵⁹. У ліричних поетичних текстах Юрія Клена спостерігаємо такі синестезії відчуттів запаху й смаку, та запаху й дотику, смаку й почуття: «Вже сніг у полі споловів, / І став **зіркішим** дух **полинний**...»⁶⁰ та «Дикий повист рознузданих воль, / **Вогкий** запах **лози** у болоті...»⁶¹; «Ні! Тільки потай по ночах / В галуззі рідної **кислиці** / З **солодким жахом** у серцях / Підстерігали ми **жарптицю**»⁶², що відбивають його своєрідність світосприйняття і художнього світовідображення.

Мова творів письменника є реальною даністю, що дає підстави для розуміння особливостей сприйняття, характеру, способів і засобів відображення ним дійсності. Глибина художнього вираження (за О. Потебнею), зумовлена здатністю автора зробити доступним для чуттєвого сприйняття найбільш характерні ознаки відображуваного явища й пов'язати їх із реальними естетичними потребами, зі своїм світовідчуттям, ми спостерігаємо в мовотворчості Юрія Клена, що є одним із кращих зразків буття української мови. В його індивідуальній художній картині світу органічно поєднані інтелектуалізм і простота, доступність, українські національні традиції й здобутки світової цивілізації, саме завдяки такому синтезу твориться мовна палітра відчуттів.

¹Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С. 12; ²Бэлза И. Дантовская концепция «Мастера и Маргариты» // Дантовские чтения. – М., 1989. – С. 67; ³Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987. – С. 145; ⁴Клен Ю. Вибране. / Упоряд., авт передм., та приміт. Ю Ковалів. – К, 1991. С. 47;⁵Там само. – С. 58; ⁶Там само. – С. 56;⁷Там само. – С. 59; ⁸Там само. – С. 35; ⁹Там само. – С. 46; ¹⁰Там само. – С. 66; ¹¹Там само. – С. 90; ¹²Там само. – С. 65; ¹³Там само. – С. 28; ¹⁴Там само. – С. 89; ¹⁵Там само. – С. 81; ¹⁶Там само. – С. 82; ¹⁷Там само. – С. 82; ¹⁸Там само. – С. 97; ¹⁹Там само. – С. 84; ²⁰Там само. – С. 31; ²¹Там само. – С. 32; ²²Там само. – С. 57; ²³Там само. – С. 62; ²⁴Там само. – С. 62; ²⁵Там само. – С. 64-65; ²⁶Там само. – С. 30; ²⁷Там само. – С. 41; ²⁸Там само. – С. 56; ²⁹Там само. – С. 71; ³⁰Там само. – С. 57; ³¹Там само. – С. 84; ³²Там само. – С. 102; ³³Там само. – С. 39; ³⁴Там само. – С. 98; ³⁵Там само. – С. 102; ³⁶Там само. – С. 76; ³⁷Там само. – С. 65; ³⁸Там само. – С. 35; ³⁹Там само. – С. 35; ⁴⁰Там само. – С. 79; ⁴¹Там само. – С. 28; ⁴²Там само. – С. 102; ⁴³Там само. – С. 33; ⁴⁴Там само. – С. 34; ⁴⁵Там само. – С. 86; ⁴⁶Там само. – С. 61; ⁴⁷Там само. – С. 62; ⁴⁸Там само. – С. 75; ⁴⁹Там само. – С. 106; ⁵⁰Там само. – С. 39; ⁵¹Там само. – С. 58; ⁵²Там само. – С. 81; ⁵³Там само. – С. 59; ⁵⁴Там само. – С. 65; ⁵⁵Там само. – С. 69; ⁵⁶Там само. – С. 61; ⁵⁷Там само. – С. 64; ⁵⁸Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 58-78; ⁵⁹Там само. – С. 77; ⁶⁰Клен Ю. Знач. праця. – С. 65; ⁶¹Там само. – С. 46; ⁶²Там само. – С. 102.

Ю. Б. Дядищева-Росовецька, к. філол. н., доц. (м. Київ)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СЛОВНИКАМИ МОВИ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються деякі із Шевченківських словників, присвячених мові великого поета. Подаються їх різновиди, а також обговорюються деякі перспективи розвитку лексикографічної Шевченкіани.

In the article some of the Shevchenko dictionaries devoted to the language of great poet are considered. Their varieties are given, and also come into question some prospects of development of lexicographic Shevchenkiana.